

Ельвіра Чухрай

ЧИ МОЖНА ГОВОРИТИ ПРО «ДОВЕРШЕНІСТЬ ЖИТТЯ» БЕЗ «СЕНСУ В ЖИТТІ»?

Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323.

Навіть якщо визнати неминучість історико-філософського редукціонізму¹ за деяких умов, я все одно вважаю його здебільшого симптомом збіднення виражальних можливостей філософської мови і філософського розуму. Тому в наш час дуже важливо звертати увагу на ті публікації, які можуть слугувати зразком нередукціоністської історико-філософської рефлексії, тобто підходів, орієнтованих на опис давніх вчень у їхніх власних термінах. Один зі зразків таких підходів демонструє стаття Хільде Вінья² «Довершене³ життя у Евдемовій етиці», опублікована минулого року в журналі *Apeiron* [Vinje 2022].

Цей огляд має на меті показати, що про філософів минулого цілком доречно говорити в їхніх власних термінах, навіть до певної міри нам незрозумілих. Однак мені

© Е. Чухрай, 2023

¹ Редукціонізмом я тут називаю практику формулювання ідей давнього філософа в термінах новітнього походження, коли ці терміни постають не як дослідницькі інструменти, а як відповідники власної термінології давнього автора. Особливо це стосується вельми популярних нині термінів «сенси життя» і «сенси в житті», через які нині нерідко описуються ідеї що «Епосу про Гільгамеша», що Аквіната, що Ніцше. Критиці подібного підходу я присвятила кілька публікацій [див.: Чухрай 2015; 2017; 2019; 2022].

² Норвезька дослідниця античної філософії, асоційований професор в університеті Агдера (м. Крістіансан). Х. Вінья спеціалізується переважно на аристотелезнавстві (поетика, етика і біологія Стагірита). У 2020 році здобула докторат в університеті Осло, тема дисертації «Ідеальна тривалість життя: дослідження щастя і часу в етиці Аристотеля».

³ Терміном *complete* Вінья позначає грецьке *teleios*, яке в українському виданні «Нікомахової етики» (переклад Віктора Ставнюка) [Аристотель 2002] має відповідник *довершений*. У плані термінології я орієнтуюся на зазначений український переклад *teleios*. Адже, попри деяку відмінність базових значень англійського і українського відповідників, вони є доволі близькими і, головне, обоє добре відповідають *teleios*. Зазначу, що цей огляд не варто тлумачити як частину дискусії про оптимальні українські відповідники, оскільки я не є перекладачем з греки й не маю підстав долучатися до такої дискусії.

Вінья зауважує: дещо відмінні терміни з «Нікомахової етики» (*bios teleios*) і «Евдемової етики» (*zōē teleia*) вона перекладає однаково, як *complete life*. Тож і я чиню аналогічно, уживаючи відповідник «довершене життя». Однак слід пам'ятати, що іноді найдоречнішим відповідником *complete* виглядав би термін «повний», «виповнений» тощо. Повторюю, оскільки слововжиток Ставнюка добре працює на мету даного огляду, а я не маю жодного наміру брати участь в дискусії про українські переклади Аристотеля, то це роз'яснення можна вважати достатнім.

здається, що історико-філософська робота власне й полягає у з'ясуванні змісту незрозумілих понять. У процесі такого з'ясування здатні виявлятися додаткові лексичні ресурси, спільні для сучасності й минулих епох і спроможні відіграти ключову роль у дослідженні. Опрацьовуючи різні етичні аспекти проблематики «сенсу життя», мені часто доводилося мати справу з безмежним історичним розширенням цього поняття, свого роду вірою в універсальність його застосування не лише до філософії будь-якої епохи [див., напр.: Чухрай 2015], але й до релігійно-повчальних текстів на кшталт Книги Еклезіяст [див., напр.: Чухрай 2017; 2022]. Дуже часто на користь такої поняттєвої оптики висувається той аргумент, що, мовляв,

(1) ми усе одно мислимо в сучасній поняттєвій рамці, тому зможемо зрозуміти феномени минулого лише остільки, оскільки пристосуємо їх до цієї рамки.

Подібний аргумент важко не визнати очевидним, проте апеляція до такої очевидності насправді аж ніяк не допомагає в розв'язанні конкретних дослідницьких проблем. Спростувати таку аргументацію в кожному конкретному застосуванні до мисленневих феноменів минулих епох теж не складно:

(2) «сучасна поняттєва рамка» не є однозначним поняттям, тут ідеться радше про доволі широкий кластер поняттєвих ресурсів: популярніших і маргінальніших, чіткіших і розмитіших тощо, а передовсім – новіших і доволі давніх.

Що саме з цього широкого і не завжди нам до кінця відомого набору доступних ресурсів ми маємо обирати для розв'язання ось-цієї конкретної проблеми? Теза (1) точно не є відповіддю на це питання, до того ж, вона добре врівноважується тезою (2).

Скажімо, ми маємо оцінити етику Арістотеля, зокрема Арістотелеве розуміння «доброго життя», усю ту масштабну концепцію, яку Стагірит розробив на позначення правильного стибу життя, обрання доречних чеснот, вироблення життєвої мудрості тощо. Чи маємо ми неодмінно вдаватися при цьому до «сенсу життя» чи, поготів, «сенсу в житті»?⁴ Я не заперечую проти подібних експериментів, за деяких умов вони можуть бути доволі цікавими, а іноді вельми плідними. Але точно не погоджуюся вважати такий підхід основним, природним, найлогічнішим, «ближчим до нашого розуміння». Безальтернативність такого підходу, на мою думку, не сприяє нашому ро-

⁴ Наприклад, таким є підхід Монте Ренсома Джонсона, автора розділу про Арістотеля в авторитетній колективній монографії «Сенс життя і великі філософи» [Johnson 2018]. Для нього «Арістотель є першим філософом, який піддав систематичному філософському дослідженню сенс життя: він підходить до цього питання з логічної, психологічної, біологічної та антропологічної точок зору в деяких місцях з *Corpus Aristotelicum*, що мають центральне значення, і, як виявляється, у деяких фрагментах з його (втраченої) праці *Protrepticus*, популярної в давнину» [ibid.: 56]. Мало того, що Арістотель «систематично досліджував» питання, яке буде сформульоване лише наприкінці XVIII ст. Джонсон від самого початку впевнений, що Арістотелеве «практичне питання про кінцеву мету або ціль життя» – це і є те саме питання про «сенс життя». І, звісно ж, фраза з *Протреттика* про те, що життя із задоволенням і насолодою воістину належить або лише, або переважно філософам – це і є Арістотелева відповідь на питання про сенс життя [ibid.]. Як на мене, з таким самим успіхом можна казати, що Арістотель не лише довго думав над обранням спільного заголовку «Метафізика» для деяких своїх текстів і лекцій в записі слухачів, але й займався «метафізичним» дослідженням у сенсі, розробленому християнськими схоластами кінця XVI ст. (*metaphysica generalis*, *metaphysica specialis* тощо).

зумінню минулого, а радше, навпаки, звужує рамку цього розуміння, зображуючи розмаїті специфічні феномени минулих епох у вигляді заяложеного набору наших сучасних стереотипів. Зрештою, наше розуміння може відбуватися не лише через редуцію до стандартів, але й, наприклад, через переосмислення, розширення, зміну, подолання цих стандартів. Хоча існують стандарти і стандарти. Наприклад, нередуційністський вишкіл, який демонструє Х. Вінья у своїй статті, є не лише класичним, але й одним із цілком собі сучасних підходів.

Звідси впливає моя теза

(3) у межах сучасного фахового словника ми завжди можемо створити специфічний лексикон, який краще відобразить специфіку минулих систем мислення, ніж найзвичніші нині поняттєві інструменти новітнього походження.

* * *

Прикладом на користь цієї тези й буде огляд цікавої статті Х. Вінья «Довершене життя у Евдемовій етиці». Звісно, фахових дослідників аристотелівської етики можуть зацікавити дещо інші аспекти статті, однак предметом мого інтересу є ті концептуальні ресурси, якими послуговується норвезька авторка.

Головна мета зазначеної статті є справді новаторською, причому цей інноваційний аспект сформульовано настільки чітко, що він стає зрозумілим уже з анотації (на цю вправність у написанні анотації варто звернути увагу вітчизняним колегам, які зазвичай не мають належної школи *academic writing*). Авторка хоче спростувати стереотип, усталений в аристотелезнавстві: «більшість вчених інтерпретують довершене життя [complete life] як увесь час нашого життя [whole lifetime], а це означає, що щастя передбачає добродієсну діяльність протягом усього життя [over an entire life]» [Vinje 2022: 299]⁵. Натомість Х. Вінья, спираючись на концепцію щастя в «Евдемовій етиці», прагне довести, що життя, за Арістотелем, «досягає довершеності [completeness] протягом того часу, доки ми живемо [within a lifetime], і що смерть не може бути [необхідною] умовою перетворення життя на довершене» (ibid.).

Головним предметом аналізу Х. Вінья є Арістотелеві поняття щастя і діяльності, а також порівняльна характеристика визначень щастя у двох класичних творах Стагірита – Евдемовій (EE)⁶ і Нікомаховій (NE) етиках. Авторка зазначає, що традиційне сприйняття дослідниками аристотелівської концепції щастя базується майже цілком на тексті NE⁷. Традиційно наголошують на тому, що щастя постає в діяльності доведеного життя (bios teleios) згідно з досконалою чеснотою; *zōē teleia* тут співвідносять лише з «часом, протягом якого ми живемо», упорядковуючи в такий спосіб концепції NE і EE.

⁵ Далі посилання на текст статті наводяться у спрощеному вигляді: номер сторінки після скорочення р. / pp., у круглих дужках, без зазначення прізвища авторки й року видання.

⁶ Х. Вінья цитує англійський переклад EE за [Aristotle 2013], послуговуючись для зіставлення виданням оригіналу [Walzer, Mingay 1991].

⁷ Арістотелева концепція щастя в NE є найвідомішою: щастя – найвища мета, яку обирають заради неї самої, натомість усі інші цілі (розум, чеснота тощо) обирають почасти заради них самих, почасти ж – заради щастя; щастя є благом; «людське благо являє собою діяльність душі згідно чесноті [курсив мій. – Е. Ч.], а якщо чеснот декілька – то згідно найкращої і найбільш доведеної. При цьому – впродовж всього життя. Адже [...] ні за один день, ні за короткий час не стають блаженними і щасливими» (1098a 15; я цитую переклад В. Ставнюка з невеликими термінологічними змінами).

Віння вважає, що причина такого прирівнювання – чітко висловлена в NE згода Арістотеля з висловом Солона про те, що нікого не слід називати щасливим, поки він живий (р. 300). І оскільки Арістотель вважає, що довершене життя не досягається за день, то воно нібито має бути лише «цілим життям». Отже, неодмінною умовою щастя, за Стагіритом, є здатність добре жити аж до кінця життя (я волю надалі вживати термін «звершення життя»), враховуючи семантику *teleios* і *telos*; див. нижче, прим. 9).

Саме ця усталена концепція і береться під сумнів у рецензованій статті. Х. Віння вважає, що насправді «нелегко визначити, як саме Арістотель визначає “довершеність” або “довершене життя”» (р. 299). Концепція щастя як того, про що можна говорити тільки після смерті людини («щастя в кінцевому підсумку є діяльністю недовершеною, поки ми живі, і такою, що досягає свого звершення лише після нашої смерті», р. 300), породжує проблему, нерозв’язну, на думку Х. Віння, за традиційного тлумачення. Норвезька дослідниця вважає, що ця зумовленість щастя завершенням життя «суперечить Арістотелевому опису щастя як довершеної діяльності (*teleia energeia*), що досягає свого звершення *будь-якої миті*» [курсив мій. – Е. Ч.] (ibid.). Авторка, зокрема, вказує на текстологічний факт: у EE Арістотель стверджує, що «звершення (*telos*) є “діяльним життям (*to zēn to kat' energeian*)”⁸, пов’язуючи це життя зі сприйняттям і пізнанням, які в арістотелівському корпусі є знаними прикладами довершеної діяльності [complete activities]» (ibid.).

Постає виразна апорія: оскільки довершені сприйняття і пізнання не потребують смерті як обставини, що визначає їхню «справжню» довершеність, і оскільки вони рядопокладаються із діяльним життям як реалізацією телосу і щастя, то й останнє має не конче визначатися у перспективі смерті-звершення; тобто ми маємо говорити про щастя саме як про діяльність, що «досягає свого звершення»⁹ в *будь-якої миті*.

Але як тоді оцінити прийняття Арістотелем тези Солона й цитований вище текст із NE? Адже Арістотель цілком ясно вказує, що діяльність зі здобуття щастя – це діяльність «впродовж всього життя» (прим. 7); зрештою, саме в цьому контексті Арістотель вживає свій вислів «одна ластівка не робить весни», що згодом набув широкої популярності. Для розв’язання цієї апорії Х. Віння і пропонує своє нове прочитання Арістотеля. Головна її мета – довести, що в етиці Арістотеля «життя досягає довершення до смерті» (рр. 300-301), тобто досягає цілісності й довершеності не в мить смерті, а поки ми живемо (within a lifetime). Отже, ідеться про нову інтерпретацію «звершення життя».

⁸ Х. Віння вживає вираз *life of activity*. Вона посилається на EE VII 12, 1244b 23-24.

⁹ Я перекладаю тут використовуваний Віння термін *end* (= *telos*) як «звершення», цілком усвідомлюючи добре всім відому багатозначність цих англійського і давньогрецького відповідників. Перший поєднує в собі важливі для етики Арістотеля сенси «кінець» / «завершення» / «край», «мета» / «намір», «скін» / «смерть», «результат», «найвищий пункт» / «межа». Другий у зазначеному контексті несе практично ті самі сенси: «завершення» / «звершення», «кінець» / «закінчення», «результат», «успіх», «скін» / «смерть», «найвищий пункт» / «межа», «мета», «вигода».

Враховуючи однокореневість пари *telos* / *teleios*, я вирішила використати ресурси кореня «верш-», обраного В. Ставніком для перекладу *teleios*. Адже «довершення» / «завершення» / «звершення» можуть відобразити не лише всі наведені вище сенси *end* / *telos*, але й охопити гру значень *telos* / *teleios* (що не вдалося Х. Віння в англійському мовному матеріалі (*end* / *complete*)). У деяких випадках (наприклад, у зв’язку зі смертю) було б краще сказати «кінець життя», а не «завершення життя». Утім, «завершення життя» краще відповідає моему намірові в *цьому огляді*, оскільки одночасно вказує на ту саму полісемію, що й *telos* / *teleios*.

* * *

Щойно було охарактеризовано короткий вступ до статті, який містить її базові ідеї і стратегію аргументації. Окрім нього, стаття містить п'ять параграфів, які я планую стисло охарактеризувати. У першому, що має промовисту назву «Ключовий уривок», Х. Вінья аналізує текст, вирішальний для згаданої інтерпретації. Ідеться про концепцію з ЕЕ II 1, 1219a 34 - 2019b 8 (далі саме цей текст матиме назву «ключовий уривок») стосовно того, що таке щастя, суть якої можна викласти так (р. 301):

(1*) щастя є діяльністю благої душі ($\psi\upsilon\chi\eta\acute{\iota}\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\eta\acute{\iota}\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\acute{\epsilon}\rho\gamma\epsilon\iota\alpha$)¹⁰;

(2*) щастя є чимось завершеним ($\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\acute{\omicron}\nu$), натомість життя може бути і завершеним, і незавершеним ($\tau\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\tau\epsilon\lambda\acute{\eta}\varsigma$), як і чеснота ($\acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta$), оскільки та може бути або цілим ($\acute{\omicron}\lambda\eta$), або частиною ($\mu\acute{\omicron}\rho\iota\omicron\nu$);

(3*) діяльність ($\acute{\epsilon}\nu\acute{\epsilon}\rho\gamma\epsilon\iota\alpha$) незавершеного сама є незавершеною;

(4*) отже, щастя є діяльністю завершеного життя, відповідного завершеним чесноті;

(5*) добре вести справи і добре жити ($\tau\acute{\omicron}\ \acute{\epsilon}\tilde{\nu}\ \pi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon\iota\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\acute{\omicron}\ \acute{\epsilon}\tilde{\nu}\ \zeta\eta\nu$) – те саме, що бути щасливим;

(6*) як життя, так і ведення справ є використанням ($\chi\rho\eta\tilde{\iota}\sigma\acute{\iota}\varsigma$) і діяльністю;

(7*) ми не можемо бути щасливими лише один день або якщо є дітьми, або в усяку пору життя ($\eta\lambda\iota\kappa\acute{\iota}\alpha\nu\ \lambda\acute{\alpha}\sigma\alpha\nu$);

(8*) тому прекрасно радив Солон: будь-кого з нас слід називати щасливим не за життя, а лише тоді, коли ми досягаємо свого звершення ($\tau\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma$), бо все незавершене ($\acute{\alpha}\tau\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\varsigma$) не є щасливим, адже воно не є цілим ($\acute{\omicron}\lambda\omicron\nu$).

Перш ніж перейти до тлумачення, Х. Вінья робить дві важливі зауваги: за Арістотелем, «життя (to zēn) є функцією (ergon) душі», тому й діяльність завершеного життя «не є окремою сутністю, відмежованою від душі» (ibid.); і якщо щастя – «діяльність завершеного життя, відповідного завершеним чесноті», то діяльність є родовим поняттям для щастя, а останнє – один з видів діяльності (р. 302).

На додаток до цих зауваг Х. Вінья вказує, що тези (5*)–(7*) з ЕЕ II 1, 1219a 34 - b 8 є промовистим підтвердженням того, що «щастя вимагає завершеності як у чеснотах, так і в житті» (ibid.), тобто, що Арістотелеві йдеться про всю повноту людського життя в усіх її вимірах. Аналіз «завершеної чесноти» ($\acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\eta\ \tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\alpha$) доводить, що вона для Арістотеля постає як «калокагатія» (ЕЕ VIII 3, 1249a 16-17), тобто певний синтез, «ціле, що складається з індивідуальних чеснот» (ibid.). Натомість у текстах Арістотеля немає настільки ж чіткого роз'яснення щодо «завершеного життя». Тому першим дослідницьким кроком має бути з'ясування сенсу $z\acute{\omicron}\tilde{\epsilon}\ \tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\alpha$, без якого не зрозуміти «діяльність завершеного життя» ($z\acute{\omicron}\tilde{\epsilon}\varsigma\ \tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\alpha\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\acute{\epsilon}\rho\gamma\epsilon\iota\alpha$). Але попередньо слід визначити ключові сенси арістотелівського поняття «завершений» ($\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\omicron\varsigma$).

Спираючись на «Метафізику» (Δ 16, 1021b 13 - 1022a 5), Х. Вінья наводить три таких значення (р. 303):

– те, що містить усі свої частини (відповідає найпершому значенню англ. *complete*);

¹⁰ Я наводжу давньогрецькі терміни здебільшого в латинському написанні, хоча іноді в грецькому. У цьому я відтворюю порядок цитування в статті Х. Вінья, де є обидва типи написання давньогрецьких оригіналів.

– те, що є найкращим у своєму роді (англ. відповідник *perfect*);

– те, що досягло свого кінця / завершення (*telos*) (англ. відповідники *fully developed*, *fully realized*), у т.ч. й у переносному негативному значенні (наприклад, *being completely destroyed*), в якому *end / telos* може означати «смерть» як «кінець», «завершення» життя.

Визначаючи, який із цих аспектів є найважливішим, Х. Вінья доходить висновку, що всі три варіанти не варто скидати з рахунку, бо щось може бути одночасно «повним [complete]¹¹, досконалим [perfect] або повністю реалізованим [fully realized] у різнний спосіб; і те, що є досконалим або повністю реалізованим, у певному сенсі є також повним» (*ibid.*). Отже, ці три варіанти не є конче взаємовиключними.

У другому параграфі «[Підхід] сучасного академізму» Х. Вінья описує сучасний академічний консенсус щодо тлумачення «ключового уривка» (EE II 1, 1219a 34 - b 8), розібраного в § 1. Узагальнюючи наявні тлумачення «довершеного життя» (*zōē teleia*), авторка виокремлює два найпоширеніші підходи: широкий і вузький. Їх об'єднує те, що прихильники обох вважають, ніби життя, згідно з Аристотелем, «має закінчитися, перш ніж досягне довершеності» (*ibid.*), тобто буквально тлумачать згоду Аристотеля із Солоном. Відмінності ж стосуються тлумачення того, скільки слід прожити, щоб життя досягло довершеності. Згідно з широким (найпопулярнішим) підходом, *zōē teleia* це життя будь-якої тривалості, незалежно від того, коли настане його завершення (*end / telos*). Це тлумачення, на думку Х. Вінья, має вагомі підстави, воно особливо добре узгоджується з тезою (7*) ключового уривка, яка безпосередньо передує власне тезі (8*), в якій ідеться про Солона.

Згідно з вузьким підходом, *zōē teleia*, щоб бути довершеним, повинне мати повноцінну тривалість, тобто має пройти «через дитинство, юність, розквіт і старість», перш ніж досягне свого завершення (pp. 304-305). Отже, довершене життя не повинне «просто завершитися», воно має до того пройти всі належні стадії.

Сильний бік цього підходу – узгодженість із тезою (2*), тобто з тим, що чеснота може бути або цілим, або частиною (Х. Вінья, спираючись на текст EE VIII 3, 1248b 8-11, тлумачить це як співвідношення між калокагатією й окремими чеснотами як її частинами). Це відкриває шлях до тлумачення життя за аналогією з так витлумаченою чеснотою. Якщо калокагатія складається з частин-окремих чеснот, то й життя як ціле має складатися з частин-окремих етапів.

У будь-якому разі, обидва підходи солідарні щодо *telos* як відповідника «смерті». Отже, добре життя, хай скільки триватиме період удач і благоденства, стикнувшись бодай колись із серйозними негараздами, виявиться несумісним із поняттям щастя (p. 305). Х. Вінья знаходить у книзі Пітера Л. П. Сімсона рідкісний випадок опозиції такому тлумаченню [Simpson 2013: 238-239]. «Коментуючи ключовий уривок, він припускає, що *zōē teleia* стосується “цілісності в пліні життя” [wholeness in living], а потім припускає, що дружба, зрештою, робить життя довершеним [complete]» (*ibid.*). Утім, Х. Вінья вважає, що слушна ідея П. Сімсона є не досить опрацьованою, тому береться надати їй належного обґрунтування в подальших параграфах статті. Мету сформульовано досить чітко: пояснити, «чому життя *мусить* [курсив мій. – Е. Ч.] стати довершеним протягом часу, коли воно ще триває [within a lifetime]» (p. 306).

Авторка усвідомлює, що таке тлумачення «створює напругу» з Аристотелевим поясненням щастя, як його розуміє більшість дослідників. Показ того, що щастя, за

¹¹ Див. прим. 3.

Арістотелем, здатне постати результатом «недовершеної діяльності протягом того часу, поки ми живемо» (ibid.), справді може шокувати багатьох незвичністю підходу. Але авторка сповнена рішучості довести, що «щастя – це саме довершена діяльність, яка в досягненні своєї довершеності не залежить від результату [outcome], здобутого протягом того часу, поки ми живемо» (ibid.).

У третьому параграфі, ключовому для статті, власне й доводиться, чому є виправданим вважати, що життя, за Арістотелем, стає довершеним протягом того часу, поки ми живемо. Він має назву «Перегляд [концепції] довершеного життя». Х. Вінья, спираючись на загальне Арістотелеве розуміння діяльності, показує: «щастя є діяльністю, що досягає довершеності й звершення ще до того, як ми помираємо» (ibid.).

Цей параграф містить два підпараграфи. У 3.1. «Щастя і діяльність» авторка слушно зауважує, що щастя в етиці Арістотеля – це не просто «довершене життя, відповідне довершеній чесноті», а передовсім діяльність такого життя. Цей діяльнісний характер щастя особливо добре увиразнюють тези (5*) і (6*) з ключового уривка. Певна річ, поняття діяльності є тут засадничим і потребує ретельного роз'яснення.

Якщо стояти на точці зору життя як усього часу життя аж до моменту смерті, то «життя досягає довершеності, коли воно закінчилося» (ibid.). Тоді діяльність довершеного життя дорівнює діяльності протягом завершеного часу життя. Але Х. Вінья привертає увагу до тези (3*) з ключового уривка: діяльність недовершеного сама є недовершеною (hē de tōn atelōn energeia atelēs). Тут постає, на мій погляд, *головна ланка* в системі аргументів, на яку спирається розглядувана стаття: «щоб щось породило довершену діяльність, воно самé повинно бути довершеним» (р. 307). Цілком зрозуміло, у світлі цього аргументу, що недовершене життя (за традиційним тлумаченням, життя, яке ще не скінчилося), «призведе лише до недовершеної діяльності» (ibid.). Це цілком резонно: доки ми живі, діяльність нашого життя, згідно з традиційним тлумаченням, конче має бути недовершеною.

Однак, згідно з Х. Вінья, звикле констатувати, що довершеність діяльності постане в мить смерті, не вийде, оскільки це породить серйозну проблему. Передовсім авторка пропонує згадати, що таке діяльність у філософії Арістотеля. Спираючись на різні Стагіритові твори, вона нагадує про наявні в них два розуміння діяльності. У широкому розумінні діяльність (energeia) це те загальне, що включає в себе кілька окремих видів діяльності (energeiai), а також процеси, зміни, рухи (kinēseis)¹². У вузькому розумінні – це діяльність, довершена кожної миті, доки вона триває, і така, що її мета/довершення (telos) уже досягнута¹³.

Приклади цього другого типу діяльності в Арістотеля вельми показові. Приміром, якщо ми є мудрими, то ми вже досягли мудрості, не чекаючи часу смерті. Звісно, це дає серйозні підстави для інтерпретації, запропонованої Х. Вінья¹⁴. Але авторка, не захоплюючись надмірно перспективою, що відкрилася, воліє спершу зрозуміти:

¹² Тут Х. Вінья посилається на два твори Арістотеля, поки що відсутні в українському перекладі: «Про душу» II 5, 417a 17-18; III 7, 431a 6-7 і «Фізика» III 2, 291b 31; VIII 3; VIII 5, 257b 8.

¹³ Це підтверджується в статті покликанням на «Метафізику», передовсім на Θ 6, 1048b 18-35.

¹⁴ «Що вражає, так це те, що Арістотель далі використовує дієслова “жити добре [to live well]” (to eu zēn) і “бути щасливим” (eudaimonein) як приклади діяльності у вузькому значенні. Якщо людина живе добре (eu zē), вона водночас із цим досягла й доброго життя (eu ezēken). Крім того, коли вона щаслива (eudaimonei), то також є істинним, що вона досягла щастя (eudaimonēken)» (р. 308).

«якщо Арістотель справді вважає щастя радше довершеною діяльністю, ніж процесом, чому він має потребу вказати, що воно залежить від того, що стається при завершенні життя?» (р. 308).

Відповідь на це питання залежить від відповіді на інше: «Враховуючи різницю між довершеною і недовершеною діяльністю, як ми маємо тлумачити “діяльність довершеного життя” в ЕЕ II 1?» (ibid.). Подавши приклад доволі вишуканого тлумачення Арістотелевих текстів, Х. Вінья, зрештою, висновує: життєва діяльність, згідно з Арістотелем, є «довершеною діяльністю, що здійснюється будь-якої миті» (р. 311). Але вона поки не висловлює остаточної впевненості в цьому висновку. Адже Арістотелеве співвіднесення щастя з усім періодом життя аж до смерті є геть незрозумілим, якщо «щастя – це діяльність, яка є довершеною будь-якої миті»; бо тоді, цілком природно, «життя має досягнути завершеності до того, як ми помремо» (ibid.).

Підпараграф 3.1. авторка завершує сумнівом у тому, що «Арістотель мислив довершене життя як у цілому увесь час, протягом якого ми живемо» (ibid.). І гіпотезою, згідно з якою, «щоб увійти в існування, щастя вимагає, за Арістотелем, лише часу. Життя, безперечно, потребує тривалого проміжку часу [a long span of time], щоб досягти рівня довершеності, але, коли воно довершене, немає потреби, щоб щастя тривало протягом усього часу, поки ми живемо» (ibid.).

Підпараграф 3.2. називається «Вислів Солона». Тут Х. Вінья піддає ретельному аналізу як згаданий вислів, так і згоду з ним Арістотеля, що породила стільки непорозумінь. Передовсім ідеться про коректне тлумачення тези (8*) з ключового уривка. Х. Вінья висуває дві тези:

(а) вислів Солона й інтерпретація цього вислову Арістотелем не тотожні за змістом: перший говорить про те, «що потрібно, щоб назвати когось щасливим», а друга – «що означає бути щасливим» (ibid.);

(б) Арістотель хвалить Солона винятково в аспекті власної інтерпретації, оскільки бачить у його вислові привід стверджувати, що ми щасливі не просто коли живемо, а «лише тоді, коли досягаємо свого завершення (*τέλος*)» (теза 8* ключового уривка).

Звідси випливає загальний висновок Х. Вінья: «Арістотель погоджується із Солоним у тому, що живій людині необхідно досягти *telos*, щоб вважатися щасливою й цілісною, але їхні уявлення про те, що слід вважати *telos*, відрізняються. Згідно з термінологією Арістотеля в ЕЕ, смерть не відіграє роль завершення» (р. 312). До того ж, Х. Вінья наводить із ЕЕ (II 1, 1219a 10-11) Арістотелеве визначення *telos* як того, що є найкращим і того, що є кінцевим пунктом, заради якого ми обираємо все інше. Цей висновок добре узгоджується з усім корпусом текстів Арістотеля, оскільки у «Фізиці» (194a 28-33) він прямо заявляє, що смерть – не *telos*, бо не кожен кінцевий пункт має називатися *telos*; за словами Х. Вінья, «хоча смерть, безумовно, є граничною річчю, вона все ж не є річчю “найкращою”» (р. 312). Отже, смерть, за Арістотелем, не *telos*, тому щастя пов’язане в нього не власне із закінченням життя, а саме із досягненням *telos* – тобто тих «звершень життя», які, поки ми живемо, досягаються час від часу.

У четвертому розділі «Заперечення проти мого прочитання» Х. Вінья розглядає три таких заперечення, що можуть впливати з різних тез ключового уривка, і, певна річ, успішно їх нейтралізує. Останній, п’ятий розділ «Прикінцеві зауваги» спочатку

містить короткі підсумки попередніх міркувань¹⁵, після яких наведено рефлексії щодо узгодженості цих підсумків із концепцією щастя в NE.

Авторка вважає свій виклад неповним, доки хоч би побіжно не окреслить питання про те, як життя може досягнути такої довершеності? і як це відповідає тому, що написано Арістотелем у NE з цієї ж тематики? Розглянувши різні можливі варіанти, вона, зрештою, доходить висновку, що *zōē teleia* з EE і *bios teleios* з NE досить близькі. Тож концепція щастя як діяльності доведеного життя з EE цілком відповідає триєдиній формулі щастя (чеснота, мудрість, задоволення) з NE. Отже, запропоноване прочитання EE не суперечить як Арістотелевим першій філософії, фізиці тощо, так і Арістотелевій етиці в її цілісності.

* * *

Після цього доволі докладного огляду я маю всі підстави зробити той висновок, заради якого цей опис створювався. Почну його з питання: чому Х. Вінья жодного разу не переклала *zōē teleia* чи *bios teleios* як *meaningful life*? Якщо використовувати аргументи Мойсея Ризького щодо наближення давніх текстів до розуміння сучасної людини [див., напр.: Чухрай 2017: 70] або не робити надто ретельного розрізнення між тим, що пропонує сам давній текст, і тим, що в цей «текст привнесли ми самі» [Чухрай 2022: 78], такий переклад напрошувався б сам собою.

Утім, Х. Вінья – не менш (ба навіть значно більш) сучасна людина, ніж М. Ризький. Однак, використавши для відтворення термінології Арістотеля цілу низку сучасних англійських відповідників (*end, happiness, completeness, complete, fully realized, perfect* тощо), а іноді вживаючи самі давньогрецькі терміни без відповідників (*telos, zōē teleia, bios teleios, teleia energeia* тощо), вона жодного разу навіть не натякає на сенсожиттєвість. Чому, власне? Невже вона вірить, ніби наведені англійські відповідники, що мають давнє походження, її сучасники розумітимуть так само, як колись давні греки – свої терміни? Чи, можливо, їй невідомий сучасний «сенсожиттєвий» лексикон? Враховуючи філософську й філологічну ерудицію, продемонстровану в статті, що становить предмет цього огляду, такі питання виглядають недоречними.

Звісно, і Х. Вінья, і М. Ризький не є людьми античних часів, тому бар'єр нерозуміння, неперекладності, різних цивілізаційних досвідів завжди відокремлюватиме їх від авторів інтерпретованих ними текстів. Звісно, цей бар'єр повною мірою не подолати жодною ерудицією, хай скільки розлогими коментарями чи словами давнього походження, наявними в нашому лексиконі. Теза (1), сформульована мною на початку огляду, до певної міри неспростовна. Але Х. Вінья виразно дотримується Тези (3).

Підхід Х. Вінья, максимально чужий тому, що я називаю історико-філософським редукціонізмом, орієнтовано на класичний ідеал, який колись створювали мислителі, подібні до Арістотеля. Тому її статтю можна розглядати як *спробу досягнути* розуміння минулого. Тоді як відверто редукціоністські модернізації на кшталт *teleios* /

¹⁵ «У той час як більшість вчених схильні без особливих дискусій припускати, що *zōē teleia* в EE відноситься до часу, протягом якого ми живемо [lifetime], і натомість зосереджуються на Арістотелевому понятті *bios teleios* в NE, я в цій статті намагалася показати, що уважне прочитання EE залишає нас із зовсім іншими дослідницькими результатами. Замість вважати довершене життя [усім] часом нашого життя (у широкому чи вузькому сенсі), тобто – що щастя залишається недовершеною діяльністю поки ми живемо, я запропонувала систематичне прочитання [ключового] уривка, з якого випливає, що довершене життя вимагає довершеності протягом часу нашого життя» (pp. 318-319).

«досенсовий», попри всю їхню «інноваційність» і «революційність», виглядають як гра, дуже схожа на *спробу від початку спотворити* розуміння минулого.

Безперечно, надмірний консерватизм, схильний забороняти сміливі експерименти з традицією, був би вельми шкідливою настановою. Але «сміливий експеримент», що усвідомлює себе не як спробу, а як (приховане чи явне) прописування нової нормативності (отже, як приховане чи явне спотворення), на мій погляд, суперечить самому духові *humanities*. Адже збагнути хоча б частину значень *telos* значно складніше і значно важливіше, ніж підібрати йому хай який новаторський відповідник. Навіть задля такої гуманної і шляхетної мети, як полегшення сприйняття цього *telos* нашими сучасниками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Арістотель. (2002). *Нікомахова етика*. (В. Ставнюк, Перек.). Київ: Аквілон-Плюс.
- Чухрай, Е. (2015). Мета життя і сенс в житті: історико-філософські межі раціональної реконструкції. *Sententiae*, 32(1), 143-152. <https://doi.org/10.22240/sent32.01.143>
- Чухрай, Е. (2017). Чи є Кохелетів «hă-bêl» і сучасна «безсенсовність» життя справжніми синонімами? За мотивами деяких сучасних перекладів книги Проповідника. *Sententiae*, 36(2), 66-75. <https://doi.org/10.22240/sent36.02.066>
- Чухрай, Е. (2019). Сенс життя і великі філософи. Leach, S., & Tartaglia, J. (2018). *The Meaning of Life and the Great Philosophers*. Routledge: London, & New York. *Sententiae*, 38(2), 122-123. <https://doi.org/10.22240/sent38.02.122>
- Чухрай, Е. (2022). Підводні камені анахронічного аналізу: книга Проповідника, сенс життя і сенс у житті. *Sententiae*, 41(3), 75-90. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.75>
- Aristotle. (2013). *Eudemian Ethics*. (B. Inwood & R. Woolf, Eds.). Cambridge: Cambridge UP.
- Jonhson, M. R. (2018). Aristotle on the meaning of life. In S. Leach & J. Tartaglia (Eds.), *The Meaning of Life and the Great Philosophers*. (pp. 56-64). London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315385945-8>
- Simpson, P. L. P. (2013). *The Eudemian Ethics of Aristotle*. New Brunswick & London: Transaction Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781351296724>
- Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemian Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323. <https://doi.org/10.1515/apeiron-2021-0037>
- Walzer, R. R., & Mingay, J. M. (Eds.). (1991). *Aristotelis Ethica Eudemica*. Oxford: Oxford UP.

Одержано 02.12.2022

REFERENCES

- Aristotle. (2002). *Nicomachean ethics*. [In Ancient Greek & Ukrainian]. (V. Stavnyuk, Trans.). Kyiv: Aquilon-Plus.
- Aristotle. (2013). *Eudemian Ethics*. (B. Inwood & R. Woolf, Eds.). Cambridge: Cambridge UP.
- Chukhrai, E. (2015). The Purpose of Life and the Meaning in Life: History of Philosophy and Limits of Rational Reconstruction. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 32(1), 143-152. <https://doi.org/10.22240/sent32.01.143>
- Chukhrai, E. (2017). Are “Hă-bêl” of Kohelet and Contemporary “Meaningless of Life” Real Synonyms? (on the grounds of some modern translations of the book of the Preacher). [In Ukrainian]. *Sententiae*, 36(2), 66-75. <https://doi.org/10.22240/sent36.02.066>
- Chukhrai, E. (2019). The Meaning of Life and the Great Philosophers. Leach, S., & Tartaglia, J. (2018). *The Meaning of Life and the Great Philosophers*. Routledge: London, & New York. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 38(2), 122-123. <https://doi.org/10.22240/sent38.02.122>

- Chukhrai, E. (2022). Pitfalls of anachronistic analysis: the book of Ecclesiastes, meaning of life and meaning in life. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(3), 75-90. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.75>
- Jonhson, M. R. (2018). Aristotle on the meaning of life. In S. Leach & J. Tartaglia (Eds.), *The Meaning of Life and the Great Philosophers*. (pp. 56-64). London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315385945-8>
- Simpson, P. L. P. (2013). *The Eudemean Ethics of Aristotle*. New Brunswick & London: Transaction Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781351296724>
- Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323. <https://doi.org/10.1515/apeiron-2021-0037>
- Walzer, R. R., & Mingay, J. M. (Eds.). (1991). *Aristotelis Ethica Eudemia*. Oxford: Oxford UP.

Received 02.12.2022

Elvira Chukhrai

Can we talk about “completeness of life” without “meaning in life”? Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323.

Review of Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323.

Ельвіра Чухрай

Чи можна говорити про «довершеність життя» без «сенсу в житті»? Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323.

Огляд статті Vinje, H. (2022). Complete Life in the Eudemean Ethics. *Apeiron*, 26(2), 299-323.

Elvira Chukhrai, Senior lecturer of Philosophy & Humanities Department at Vinnitsia National Technical University.

Ельвіра Чухрай, старший викладач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

e-mail: elvica888@gmail.com
